DOI 10.69085/ntf2026a066

БЪЛГАРСКИЯТ РЕЧЕВ ЕТИКЕТ ОТ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК, ОТРАЗЕН В „ГРАМАТИКА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК С УПРАЖНЕНИЯ И АНГЛИЙСКО-БЪЛГАРСКИ РЕЧНИК“ (1859) ОТ АМЕРИКАНСКИЯ МИСИОНЕР ЧАРЛЗ МОРС

Мария Мицкова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

BULGARIAN SPEECH ETIQUETTE FROM THE 3RD QUARTER OF THE 19TH CENTURY AS EXEMPLIFIED IN “A GRAMMAR OF THE BULGARIAN LANGUAGE WITH EXERCISES AND ENGLISH-BULGARIAN DICTIONARY” (1859) BY THE AMERICAN MISSIONARY CHARLES MORSE

Maria Mitskova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

mitzkova@uni-plovdiv.bg

As an impartial testimony from a foreigner regarding the condition of the Bulgarian literary language and the development of its stylistic system, *A Grammar of the Bulgarian Language with Exercises and English-Bulgarian Dictionary* (1859) by the American missionary Charles Morse provides a critical account of the evolution of spoken literary Bulgarian during the third quarter of the 19th century and reflects the path of the formation of Bulgarian speech etiquette. Morse's classification of etiquette expressions for various life situations offers a vivid and detailed depiction of the Bulgarian language in its practical use.

Kew words: Charles Morse, Bulgarian grammars in English, Bulgarian speech etiquette, American protestant mission in Bulgaria, 3rd quarter of the 19th century

Създадена в края на 50-те години на XIX в., практическата граматика на американския мисионер Чарлз Морс „A Grammar of the

Bulgarian language with exercises and English-Bulgarian dictionary“[1] (1859) е един от първите опити за системно описание на българския език за англоезичния свят. Написана от чужденец, обвързан по свой начин с духовните и просветителските търсения на българите, който искрено вярва, че за тях „*просвѣщение* бѣше любимата дума (…), понеже тя изразяваше наново събуденото имъ желание за науката“ (Морс 1909: 119), граматиката представя неговия собствен поглед върху книжовноезиковите процеси и състоянието на българския книжовен език от времето на Възраждането. Като модерния учебник, предназначен за чуждоезиков читател (учащ се), в който систематично и последователно се въвеждат и обясняват особеностите на българския език „като един от диалектите на Старославянския, който е сроден с Руския, Сръбския, Бохемския и Полския“ (Морс 1859: 1), той има функциите на граматически справочник. Но предложените в него упражнения и примери, целящи усвояването на граматичния материал, го превръщат и в полезно практическо помагало. Онагледявайки теоретичните постановки и филологическите възгледи на Морс, в тях тогавашният говорим български език е възпроизведен в своите възможности и функционалност, видяна през очите на външния наблюдател. Подбраните употреби отразяват не само езиковите, но и социалните взаимодействия, характерни за едно естествено общуване с прилежащия към него речев етикет. Както е известно, през първата половина на XIX век интересът към изследването на българския език като език, придобил в хода на своя исторически развой редица характерни черти, които го правят различен, самобитен и единствен в славянското семейство, „се появява у чужденците най-напред между учените“ (Пиронков 1906: 154). Изследванията на ранните слависти Вук Караджич, Йерней Копитар, Павел Шафарик, Юрий Венелин, Александър Востоков, Виктор Григорович, Стефан Веркович, Франц Миклошич върху българския език не само полагат основите на чуждестранната българистика, но техните описания и проучвания се

[1] Пълният превод на заглавието на граматиката е „Граматика на българския език с упражнения и английско-български речник“ (Константинопол, 1859). Тъй наречените от Ч. Морс упражнения и речник представляват списъци с преведени на английски често срещани фрази, които авторът разполага след всяка част на граматиката, за да илюстрира описаните езикови категории и особеностите на българския език. Именно концептуално наложеният от Морс акцент върху прилагането на езика и живата му употреба увеличават стойността на труда му като практическо помагало.

превръщат в пример и вдъхновение за филологическите начинания на редица български възрожденски книжовници.

В хода на века този чисто научен интерес започва да придобива и друго лице, в което на преден план излиза нуждата от практическото познаване на съвременния говорим български език. В този контекст през втората и особено през третата четвърт на XIX век започват да се появяват граматики, речници, разговорници и други практически ръководства, посветени на изучаването на българския език от чужденци[2]. Написани на езика, за чиито носители са предназначени, тези помагала представят по лек и достъпен начин основни положения, свързани с граматичния строеж на българския език, с българското произношение, и насочвайки учащия се към живата употреба на езика, често го въвеждат в определени комуникативни ситуации с правилния лексикален обем и етикет.

Интересен и показателен факт е, че първото помагало за изучаването на български език като чужд също е на английски език. Петнайсет години преди граматиката на Морс, през 1844 г. в Смирна протестантският мисионер Илайъс Ригс издава своите бележки „Notes on the Grammar of the Bulgarian Language“[3] с цел да даде начални познания за българския език на бъдещите американски и английски мисионери в България. Въпреки благородното намерение на автора бележките му „да бъдат полезни в случай, че някоя от нашите протестантски църкви се почувства призована по Божието Провидение да положи усилия за духовното благо на българския народ“, проповядвайки Божието слово на собствения им език (Ригс 1844: 1), книгата не успява да изпълни за-

[2] По онова време чужденците са могли да получат практически познания за българския език от някои помагала, написани от българи, като граматиката на А. и Д. Цанкови „Grammatik der bulgarischen Sprache“ (Виена, 1852); граматичния очерк „Основныя правила новоболгарского языка“ на С. Филаретов, поместен в неговата „Карманная книга для русских воинов, находящихся в походах против турок по болгарским землям“ (Санкт Петербург, 1854), а също и от пособия и наръчници, като граматичните бележки на Илайъс Ригс „Notes on the Grammar of the Bulgarian Language“ (Смирна, 1844); книгата на Д. Т. Туманский „Славенски разговори у главним славенским језицима руски, пољски, чешки, бугарски и српско-хрватски (латиницом и ћирилицом)“ (Београд, 1868); „Болгарский собеседник“ (Санкт Петербург, 1876); „Военный переводчик с русскаго языка на турецкий, болгарский и румынский“ (Санкт Петербург, 1877) и др. По въпроса вж. още Пиронков 1906: 152 – 158, Цойнска 1980: 163 и др. Относно следосвобожденските граматики, речници и помагала, създадени през 80-те и 90-те години на XIX в. за изучаването на български език от чужденци, вж. Пиронков 1906: 158 – 163.

[3] „Бележки върху граматиката на българския език“ (Смирна, 1844). Вж. Ригс 1844.

ложения замисъл. За това благоприятства и малкият ѝ тираж (Шишманов 1898: 75). Поради своята краткост (едва 24 страници) тя е давала само най-елементарни сведения за българския език, не и необходимия минимум за изучаването му, вследствие на което остава почти неизвестна дори и за американските мисионери (Цойнска 1980: 162).

В този контекст необходимостта от една българска граматика на английски език, която да удовлетвори нуждите на протестантската мисия в българските земи, започва все по-осезателно да се усеща и затова появата на „A Grammar of the Bulgarian language with exercises and English-Bulgarian dictionary“ (1859) на Чарлз Морс се оказва съвсем навременна. За нейното разпространение и значение като надежден и успешен учебник за изучаването на български език от чужденци говори фактът, че и до първите десетилетия на XX век тя все още служи на новите мисионери при идването им в България (Томов 1908: 57).

Чарлз Морс публикува своята „Граматика на българския език с упражнения“ през 1859 г. в печатницата на своя учител по български език Драган Цанков[4] в Галата, Цариград (или Константинопол, както е отбелязано на заглавната страница), а на следващата година в печатницата на Агоп Минасян излиза и неговият голям двоен българо-английски и английско-български речник, придружен с кратки граматически бележки. Както споменава изследователката на българското речниково дело през Възраждането В. Кювлиева, речникът се оказва особено полезен не само за американските мисионери, но и за българските младежи в американските учебни заведения, сред които с голям принос за израстването на високообразована интелигенция у нас е Роберт колеж в Цариград (Кювлиева 1997: 138).

В предговора на граматиката си Морс отбелязва, че е използвал основно материали от публикуваната във Виена през 1852 г. от същия Драган Цанков и брат му Антон българска граматика на немски език[5], „тъй като там е представен чистият език – така, както се използва от народа“, но „граматическата част е пренаредена, взети са само избрани части от оригиналните упражнения и е добавен английски речник“ (Морс 1859: I). А в хода на изложението споменава за влиянието, което са оказали върху неговите възгледи и разбирания за българския език и правопис новоизлязлата граматика на Йоаким Груев (1858) и

[4] За това свидетелства самият Ч. Морс (Морс 1909: 117, 119). Сведението се потвърждава и от Ст. Томов, който отбелязва, че Цанков е „учитель въ онова врѣме въ Иезуитското училище въ Пера (Галата – бел. моя, М. М.), Цариградъ“ (Томов 1909: 57). По въпроса вж. още и Стоянов 1964: 46 – 47 и посочената там библиография.

[5] За пълното библиографско описание на граматиката вж. Цанкови 1852.

списание „Български книжици“, за което Морс е абониран и което по думите му „съдържа едни от най-добрите образци на българския език“ (Морс 1859: 1).

Положена върху тази широка теоретична основа, граматиката на Ч. Морс е съобразена с диренията на българските книжовници от периода на разгърнато изграждане на новобългарския книжовен език (Мурдаров 2002: 129). Ето защо, макар да е посочил като основен свой източник граматиката на братя Цанкови, Морс не повтаря механично примерите, взети от нея, а съобразявайки се с променената езикова ситуация и собствените си филологически убеждения, поправя забелязаните грешки и неточности и използва избирателно коригирания илюстративен езиков материал (вж. Николаев 1980: 320; Мурдаров 2002: 129). Това се отнася особено до фонетичния и правописния облик на формите, които в Цанковата граматика следват определена система за фонетично записване на латиница за точното предаване на диалектните особености на родното за братята източно наречие, вследствие на което са отбелязани говорни специфики, напр. редукция на неударените широки гласни; мекост на съгласните **ч, ж, ш**; краесловно обеззвучаване; един знак за гласната **ъ** независимо от нейния произход и проч. За разлика от фонетичния принцип, който двамата братя следват под влияние на идеите на Франц Миклошич за представяне на живия говорим и дори диалектен език в граматичните описания, Чарз Морс, облягайки се на граматиката на Й. Груев, се придържа към етимологичния правописен принцип, съобразен основно с предписанията на Пловдивската книжовноезикова школа от третата четвърт на XIX век. Наред с това в своята граматика той променя и значителен брой от Цанковите диалектни форми, а най-забележителни са лексикалните редакции, които прави в старателно подбраните примери (Николаев 1980: 321).

Тези разнообразни по своята същност промени се наблюдават особено ясно в богатия илюстративен материал, приведен към всяко едно от описаните фонетични, морфологични и синтактични явления и категории, наречен от Морс „exercises“ (упражнения) – готови изрази, които днес се включват в т.нар. разговорници. Подбрани, за да представят съответната езикова особеност, те съдържат редица примери и изрази от тогавашния български речев етикет. От една страна, прилежният им авторов превод на английски език помага за определянето на тяхната принадлежност към официалната или съответно – към неофициалната сфера на общуване. От друга страна, използваната от Морс класификация на езиковите формули за различни житейс-

ки ситуации представя живия български език в неговата употреба. Въведените актуални примери са опитът на автора създадените от нормите на човешко поведение типови форми на комуникация, заключени в поздравленията, благодарностите, молбите, поканите, препоръките и т. н., да бъдат представени в стройна система, която да се прилага и в официалното общуване. За да бъде докрай ефикасен в практическото ползване на граматиката, Морс специално отделя в края на книгата си последната, тридесета глава, наречена „Основни упражнения. Разговори“[6] (Морс 1859: 102 – 110). По своята същност тя представлява малък разговорник, в който изразите и фразите са подредени в 7 теми, които представят различни комуникативни ситуации от ежедневието в официална и неофициална среда, като „едно посещеніе (наглежданіе)“ (стр. 102)[7]; „секакви питанія“ (стр. 104); „за отиваніе, дохожданіе“ (стр. 106); „за времена-та на годинѫ-тѫ“ (стр. 107); „за ляганіе и когато ся става отъ сънъ“ (стр. 109 – 110), или групи от етикетни формули, като „поздравяваніе-то“ (стр. 102); „за да ся потвърждава, за да ся отрича, за да ся склонява“ (стр. 103 – 104). Подбраните ситуации следват същите наименования, а примерите – същото разпределение като в Цанковата граматика (вж. Цанкови 1852: 117 – 152), но за разлика от 28-те теми, които са представени в нея, в граматиката на Морс те са значително по-малко и заемат едва 9 страници.

Преди да пристъпи към излагането на конкретните разговорни фрази и поздрави, Морс прави интересно обобщение, свързано с използването на учтивата форма в съвременния му български език, насочвайки вниманието си към процеси в книжовния език и живата му употреба, които само външният наблюдател може да разпознае и определи в безпристрастния аспект на лингвистичното сравнение:

> Второ лице множествено число на глаголите понякога се използва (както при нас) в обръщението към един човек, особено от някой, запознат с други езици, в които тази употреба преобладава, което трудно може да се каже за българския език.
>
> (Морс 1859: 101)

[6] В оригинала: „General Exercises. Conversations“.

[7] За по-голяма прегледност и четивност на текста при представянето на конкретните примери от граматиката на Морс в скоби ще бъдат отбелязвани само съответните страници.

Посоченото разсъждение е свидетелство за състоянието на устната книжовноезикова реч от онова време и естественото ѝ функциониране (за разлика от примери, които могат да бъдат извлечени от обработения език на художествената литература), за развиващия се етикет в езика на интелигенцията – хората, които са учили и чужди езици и имат изградени езикови навици[8]. Именно по тази причина според Морс те могат да разграничат официалната от неофициалната употреба и адекватно да си служат с нея според ситуацията. Наред с това за използването на 2 л. мн. ч. като учтива форма споменава в своята граматика и Й. Груев, който специално подчертава, че „лично местоимение второ лице Вы, Вамь, Васъ в писма до различни лица пише ся с начялна буква“ (Груев 1858: 111). Тази препоръка отразява писмената книжовноезикова практика от периода, която намира свое потвърждение и във възрожденските писмовници, но окончателното възприемане на употребата в устната форма на официалното общуване става значително по-бавно и по-късно (Вачкова 1997: 89, Пантелеева 1994: 81).

Примерите за прилагането на учтивата форма в граматиката на Морс са многобройни и представят необходимостта от официално общуване в широк диапазон от езикови формули, изрази и поздрави, препоръчителни при запознаване, началото или края на среща; при формални разговори на общи или лични теми; при провеждането на делова среща и т.н.: „Смѣѫ ли да вы мòлѫ за ѝме-то ви? Заповѣдайте, ѝме-то ми“ (стр. 106); „Кàко сте? Добрѣ ли сте? Слàва Бòгу, добрѣ сьмь“ (стр. 102); „Твьрдѣ ся рàдвамъ че вы завàрихъ за веднàждъ“ (стр. 102)[9]; „Кàк ся намѝрате мѝличъкъ мой?[10] Твьрдѣ добрѣ, благодарѫ ви, но бащà ми е от мнòго днѝ тѐжко боленъ“ (стр. 102); „Искате ли да ми бѫдете другàрь? Съсъ се сьрцѐ, защò не?“ (стр. 105)[11];

[8] Както е известно, учтивите форми (2 л. мн. ч.) не съществуват в народната реч и не са характерни за книжовното предание. Те се установяват през Възраждането „за нуждите на официалното общуване в езиковата практика на образованите среди“ под влиянието на други езици (френски, руски, гръцки), „използвани за образец за обогатяването и нормализирането на книжовния български език“ (Вачкова 1997: 88).

[9] В оригинала: „I am very happy to meet you again“ (Морс 1859: 102).

[10] За негов еквивалент е посочен етикетният за английския език израз: „How do you do (find yourself) my dear sir?“ (Морс 1859: 2).

[11] За техни еквиваленти са представени етикетните за английския език изрази: „Do you wish to be my companion? With all my heart, why not“ (Морс 1859: 105).

„Склонявате ли ся на туй? Азъ не стоѫ на срѣщѫ (т.е. аз не съм против – бел. моя, М. М.)“ (стр. 104)[12] и др.

Създадена в период на формиране и установяване на книжовноезиковите норми, българската граматика на Ч. Морс отразява определен етап от развитието на официално-деловия стил. Този факт е особено видим в представения набор от лексикални и граматични средства за изразяване на определени комуникативни ситуации на официално общуване, в които разговорното (с претенцията за книжовно) и книжовното са в различно съотношение. Подобна етапност и неустановеност се наблюдава и при етикетните обръщения, в които изрази като „миличък мой“ (преведено от Морс с етикетното „my dear sir“)[13], които от съвременна гледна точка са проява на лични, дори интимни отношения, функционират наравно с обръщението „господине мой“. Примерите, макар и единични, дават обща представа за езиковия израз при различната дистанция и степен на официалност в отношенията между общуващите: „Кàкъ ся намѝрате мѝличъкъ мой?“ (стр. 102); „Побрàтиме елàте съсъ мѐне“ (стр. 110); „Врѐме е да отѝдемъ, Господари моѝ“ (стр. 107); „Азъ сьмь, Господѝне мой“ (стр. 110).

За разлика от граматиката на братя Цанкови, базирана изключително на говоримия, диалектния език, в която се използва само титулуването с традиционното *господарю, господарко, господари*, в разговорника на Ч. Морс то се конкурира с формата *господине*. От една страна, този факт потвърждава изказаната от Ив. Шишманов теза за сътрудничеството между Ч. Морс и Ил. Ригс (Шишманов 1898: 75), в чиито „бележки за българския език“ присъства изразът „Дòбръ ви дѐнь, господѝне“ (Ригс 1844: 19). Но от друга страна, говори за все по-настоятелното навлизане на формата в официална употреба[14].

Представените от Ч. Морс стереотипни етикетни формули и изрази за изказване на различно комуникативно намерение, отразяващи

[12] Морс е превел израза по следния начин: „Will you consent to it? I am not opposed“ (Морс 1859: 104).

[13] За етикетната употреба на израза говори фактът, че примерът е взет директно от граматиката на братя Цанкови: „Как сѫ намѐрете миличък мой?“ (Цанкови 1852: 117), който в съвременния речев етикет съответства на *драги*: „Как сте, драги?“.

[14] За неустановеността на формата свидетелства фактът, че в своя „Речник на българския език“ Найден Геров дори се противопоставя на употребата на официалните обръщения *госпожо* и *господине*, което налага извода, че в края на XIX и началото на XX век те са били все още в процес на утвърждаване (вж. по въпроса Цанков 2023: 43 – 45).

проявите на вежливост в определени житейски ситуации (Пантелеева 1994: 24), могат да се разпределят в следните групи[15].

1. Етикетни формули за поздрави и пожелания

Както споменахме, за „поздравяваніе-то“ Ч. Морс отделя специална тема, която не е поместена в граматиката на братя Цанкови. Всъщност Морсовият разговорник започва именно с нея, но и други подобни изрази се откриват в предложените в следващите части на изданието теми. В тях той включва както общите поздрави за частите на деня „Добрò ѷтро [ви]“; „Добъръ дѐнь“; „Добъръ вѐчерь“, така и пожеланията „Дàлъ ти Богъ добрò“; „Съ здрàвіе“; „Съ Бòгомъ“; „Съ Бòгомъ идѝ“, за които Морс специално отбелязва, че се използват като отговор на поздрав или при сбогуване. В други части на разговорника си той въвежда още изрази със същото значение, като „Останѣте съсъ здрàвіе“ (стр. 103), който е преведен с Farewell (‘прощавай, сбогом, на добър час’), и еднозначния с него „Прощàвайте“ (стр. 102).

2. Етикетни формули за изразяване на потвърждение, съгласие и неодобрение, отрицание

Като отделна тема в разговорника си, съдържаща изрази на речев етикет с определена комуникативна интенция, Морс отделя и частта „За да ся потвърждава, за да ся отрича, за да ся склонява и др.“ (стр. 103), която пренася директно от граматиката на братя Цанкови (вж. Цанкови 1852: 118 – 119). В нея включва две действия с противоположен знак, в изразяването на които е представен широкият диапазон от категоричния отговор (твърдото обещание) до уклончивия отговор (обещание, което поражда съмнение)[16]. По този начин изразите за изказване на съгласие варират от абсолютната увереност: „Истина е“; „Азъ утвърдявамъ че туй е ѝстина“, през убедеността в дадено твърдение: „Азъ го знàѭ за вѣрно“; „Азъ го вѣрувамъ“; „Азъ ви кàзувамъ сѫщо, без шагѫ[17]“, и опита за убеждаване на събеседника в

[15] Подробен коментар върху стереотипните етикетни формули в съвременния български речев етикет и тяхното групиране според изказаното комуникативно намерение (интенция) спрямо адресата вж. у Пантелеева 1994: 26 – 121; Цанков 2023: 83 – 113 и др.

[16] Представената градация е по определенията на К. Цанков (вж. Цанков 1999: 11).

[17] Формата в оригинала на Цанкови е шегѫ. Вероятно тук става дума за грешка при нейното предаване поради незнание или различно тълкуване на фонетичния ѝ облик. За това, че не е печатна грешка, говори фактът, че изписана по този начин се среща и на други места в Морсовия разговорник.

собствената истина: „За да ви кàжѣ ѝстинѫ-тѫ, рàбота-та е такà“, до декларативното потвърждаване (съгласие): „Азъ ви го стрỳвамъ отъ сѝчко-то си сьрдцѐ“[18]; „Азъ не стоѣ на срѣщѫ“[19]. В другите части на разговорника в контекста на съответната тема са включени и изрази за потвърждение, увереност и обещание, като „Слàва Бòгу, добрѣ сьмь [добрѣ смы]“ (стр. 102); „Съсъ се сьрдцѐ, защò не?“; „Съсъ голѣмо благодарѐниe[20] (удоволствие – бел. моя, М. М.)“ (стр.105); „Азъ сьмь готòвъ на слỳжбѫ-тѫ вы“ (стр. 106); „Щѫ дòйдѫ, азъ ви ся обрѝчамъ (обещавам – бел. моя, М. М)“ (стр. 106), както и изрази за съгласие: „Вые ѝмате прàвдѫ, да отѝдемъ“ (стр. 107).

На свой ред примерите за несъгласие и неодобрение по същия начин показват различните степени на отрицанието: от твърдото и категорично „Азъ кàзувамъ за товà не“ и вътрешната убеденост „Азъ не го вѣрувамъ“; „Азъ не мòгѫ да го вѣрвамъ“, до съмнението „Какъ мòжете да го потвърдѝте?“; „Шагỳвате ли ся, или го кàзувате наѝстина?“; „Склонявате ли ся на туй?“.

3. Етикетни формули за изразяване на молба

Изразите с интенция молба, които се откриват в „разговорите“ на Морс, представят различните граматични начини за предаване на това комуникативно намерение – от изрази с възможно най-вежливия тон, характерен за едно крайно официално общуване, до по-категоричните варианти, граничещи с искане, допустими в по-близки отношения в официалната сфера (вж. Цанков 2023: 101). Интересен факт е, че всички изрази в тази група без изключение съдържат учтивата форма във 2 л. мн. ч. на глаголите и местоименията.

Етикетните молби, които Морс подбира, са структурирани около перформативните глаголи *моля* и *смея*. Разнообразните примери говорят за приложимостта им в различните житейски ситуации: „Мòлѣ вы ся, речѣте имъ мнòго здрàвіе отъ мѐне“ (стр. 103); „Мòлѣ ви ся не ми отрѝчайте туй добродѣяніе“ (стр. 104); „Смѣѣ ли да вы мòлѣ за ѝме-то ви?“ (стр. 106); „Смѣѣ ли да вы натовàрѣ съ еднò зарѫчаніе?“ (стр. 106). Както е видно от посочения езиков материал, речевите формули с глагола *смея* по правило се появяват във въпросителни изречения и представят една от формите за изразяване на

[18] Морсовият превод на израза: „I will do it for you with all my heart“ (Морс 1859: 104).

[19] За негов еквивалент е посочен изразът: „I am not opposed“ (Морс 1859).

[20] Ч. Морс предава на английски израза по следния начин: „With great pleasure“ (Морс 1859: 105), т.е. „С голямо удоволствие“.

вежлива молба по косвен начин (Пантелеева 1994: 99). Не така стои въпросът с молбата, изразена с въпросително изречение, в което не се съдържа някой от посочените глаголи. В нея прозира една косвена подбуда (Пантелеева 1994: 99), която ясно личи в примера „Предѝ да тргнете ще мя почетѐте ли?“ (стр. 106), зает директно от Цанковата граматика (вж. Цанкови 1859: 120). Макар от съвременна гледна точка той да изглежда с висок процент на императивност (вж. Пантелеева 1994: 100), Морс го е представил като съответствие на израза от официалния английски етикет „Before you leave, will you do me the honor (to call)?“ (Преди да тръгнете, ще ми окажете ли честта).

Другата част от изразите за изказване на молба са примери за учтивата форма в повелително наклонение, с която се изказва подчертано вежлива, но настоятелна молба (Цанков 2023: 104). Наред с простите повелителни форми, като „Почѐкайте тѝкъ, аз завчѐсъ щѫ дòйдѫ“ (стр. 106); „Елѐте тука при мѐне“ (стр. 106), се срещат и форми на описателния императив, с които се изразява по-скоро желание, например „Нѐка да отѝдемъ“ (стр. 107). Освен тях в разговорника са включени и изрази с готовата формула *Сторѐте добрѣ*, заета от народния речев етикет, която в съвременния език съответства на израза *Бъдете така добър (любезен)*: „Сторѐте добрѣ да почѐкате мѐлку, азъ завчѐсъ ще стѐнѫ“ (стр. 110).

4. Етикетни формули за изказване на благодарност

Етикетното изразяване на благодарност също е представено в граматиката. Основната част от примерите, които избира Морс, са запазени и до днес, което говори за стабилността им като установена през третата четвърт на XIX речева норма, и спомага за устойчивостта им през времето: „Благодарьѫ“ (стр. 102); „Азъ ще ви бѫдѫ твьрдѣ задължѐнъ за товѐ“ (стр. 106). Наред с това в други изрази – като „Добрò-то ви е твьрдѣ голѣмо“ (стр. 106), ясно се долавя отпечатъкът на онова време и влиянието на народния речев етикет върху езика в отделни ситуации на официално общуване.

5. Етикетни формули за отправяне на покана

В своя разговорник Ч. Морс включва и изрази за отправяне на покана по различни поводи. Тъй като по презумпция в официално общуване един от откритите начини за покана е чрез директния въпрос, съобразен с изискванията на деловия език и съответстващата му дистанция между комуникантите, примерите, които подбира Морс, представляват въпроси в учтива форма, в които формулираната веж-

лива молба очевидно е насочена към „смекчаване на комуникативното намерение“ (Пантелеева 1994: 94) и предизвикване на снизхождение от страна на адресата към адресанта: „Склонявате ли ся на туй?“ (стр. 104); „Искате ли да ми бѫдете другàрь?“ (стр. 105). Покана под формата на въпрос е и изразът „Когà ще ѝмамъ благодѣяніе (удоволствие – бел. моя, М. М.) пакъ да вы вѝдѫ?“[21] (стр. 105), който, въпреки че представлява нормализирания във фонетично отношение и съзнателно редактиран в лексикално отношение израз „Когѝ щѫ ѝмам благодарѐне пàк да вѝ видѣѫ“ от Цанковата граматика (Цанкови 1852: 119), говори за неговата неустановеност. В подкрепа на това наблюдение е фактът, че наследената от традицията книжовна форма *удоволствие* и в двата примера е предадена различно въпреки високата образованост на книжовниците. Наред с това разминаването и в известна степен – разночетенето са доказателство за трудностите при превода и пригодяването към българския език на примери за готови етикетни формули от чужди езици, които носят своя пълен смисъл само в съответната езикова среда.

Написана и публикувана през третата четвърт на XIX в., период на утвърждаване и кодифициране на основните книжовноезикови норми, „A Grammar of the Bulgarian language with exercises“ (1859) на Ч. Морс е не само свидетелството на един чужденец за състоянието на българския книжовен език и неговите употреби, за разгръщането на неговата стилистична система, но и за пътя на формиране на устната книжовна българска реч. Стремейки се да очертае целия граматичен строеж на българския език с прегледност и яснота, Морс описва формалното разнообразие на различните езикови явления чрез специално подбрани „разговори“, в които се съдържат и примери за българския речев етикет от онова време. Включени в практическата част на граматиката, тези изрази отразяват онова взаимно проникване, съчетание и в крайна сметка баланс между книжовно-традиционното и народно-разговорното, легнал в основата на новобългарския книжовен език, който ще доведе до установяването и на нормите на официалния речев етикет.

[21] Ч. Морс превежда на английски израза по следния начин: „When shall I have the pleasure of seeing you again?“ (Кога ще имам удоволствието пак да Ви видя?) (стр. 105).

Литература

Вачкова 1997: Вачкова, К. Установяването на учтивата форма в книжовния български език. [Vachkova, K. Ustanovyavaneto na uchtivata forma v knizhovniya balgarski ezik.] // *Изследвания по история на българския книжовен език. Част I.* Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 1997, 88 – 96.

Груев 1858: Груев, Й. *Основа на блъгарска граматика*. [Gruev, Y. Osnova na blagarska gramatika.] Белград: В Правителствената книгопечатня, 1858.

Кювлиева 1997: Кювлиева, В. *Българското речниково дело през Възраждането.* [Kyuvlieva, V. Balgarskoto rechnikovo delo prez Vazrazhdaneto.] София: АИ „Проф. Марин Дринов”, 1997.

Морс 1859: Morse, C. *A Grammar of the Bulgarian language with exercises and English-Bulgarian dictionary.* Constantinople: Printed by D. Zankoff, 1859.

Морс 1909: Морс, Ч. [Писмо] От пастир Ч. Ф. Морс. [Morse, Ch. [Pismo] Ot pastir Ch. F. Morse.] // *Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината от започването на евангелската мисионерска дейност в България. Ч. 1 – 2.* Самоков: Евангелско-училищна печатница, 1909, 116 – 136.

Мурдаров 2002: Мурдаров, Вл. Мястото на Чарлз Морс в историята на новобългарския книжовен език. [Murdarov, Vl. Myastoto na Charls Morse v istoriyata na novobalgarskiya knizhoven ezik.] // Мурдаров, Вл. *Из историята на новобългарския книжовен език и науката за него.* София: Просвета, 2002, 128 – 131.

Николаев 1980: Николаев, Б. За граматиката на Морс (1859 г.). [Nikolaev, B. Za gramatikata na Morse (1859 g.).] // *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“. Факултет по славянски филологии. Том 74. Кн. 3,* 1980, 316 – 321.

Пантелеева 1994: Пантелеева, Хр. *Граматика на вежливата реч.* [Panteleeva, Hr. Gramatika na vezhlivata rech.] София: Наука и изкуство, 1994.

Пиронков 1906: Пиронков, А. Граматики и речници за български език в чуждите литератури. [Pironkov, A. Gramatiki i rechnitsi za balgarski ezik v chuzhdite literaturi.] // *Периодическо списание на БКД. Год. XVIII. Кн. LXVII*. София: Държавна печатница, 1906, 150 – 163.

Ригс 1844: Riggs, E. *Notes on the Grammar of the Bulgarian Language*. Smyrna: s.n., 1844.

Томов 1908: Томов, С. Българска евангелска литература. [Tomov, S. Balgarska evangelska literatura.] // *Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината от започването на евангелската мисионерска дейност в България. Ч. 1 – 2.* Самоков: Евангелско-училищна печатница, 1909, 43 – 65.

Стоянов 1964: Стоянов, М. Начало на протестантската пропаганда в България. [Stoyanov, M. Nachalo na protestantskata propaganda v Bulgaria.] // *Известия на Института за история. Том 14 – 15*. София: БАН, 1964, 45 – 65.

Цанков 1999: Цанков, К. *Българска реч. Учебник за практически занятия с напреднали.* [Tsankov, K. Balgarska rech. Uchebnik za prakticheski zanyatiya s naprednali.] Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1999.

Цанков 2023: Цанков, К. *Българският речев етикет.* [Tsankov, K. Balgarskiyat rechev etiket.] Велико Търново: Знак ’94, 2023.

Цанкови 1852: Cankof, A. K., D. K. Cankof. *Grammatik der Bulgarischen Sprache*. Wien: In Commission bei Franz Leo, 1852.

Цойнска 1980: Цойнска, Р. Из изследванията върху българския език в чужбина през XIX век. [Tsoynska, R. Iz izsledvaniyata varhu balgarskiya ezik v chuzhbina prez XIX vek.] // *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“. Факултет по славянски филологии. Том 74. Кн. 3*. София: БАН, 1980, 162 – 174.

Шишманов 1898: Шишманов, И. Нови данни за историята на нашето Възраждане. Ролята на Америка в българското образование. [Shishmanov, I. Novi danni za istoriyata na nasheto Vazrazhdane. Rolyata na Amerika v balgarskoto obrazovanie.] // *Български преглед*, № XI. София: Придворна печатница, 1898, 53 – 78.